

O ALOMORFO *LO* DO ARTIGO NAS CANTIGAS MEDIEVAIS

CARME HERMIDA GULÍAS

Instituto da Lingua Galega

1. Introducción

A representación gráfica do alomorfo *lo* do artigo, máis coñecido por segunda forma, é un dos aspectos máis conflictivos da normativa do galego. As distintas consideracións que se teñen destas formas provocaron opinións enfrontadas e polémicas que se remontan xa ó século XIX.

No derradeiro cuarto do século pasado Pérez Ballesteros indicaba que "es frecuente la sustitución de la s y de la r por la l, porque el gallego prefiere (...) el sonido de la l por ser más claro y más dulce que el de la r. De ahí el que diga (...): peinal-o pelo (...), en lugar de *peinar o pelo*"¹. Con esta opinión non coincidía Manuel R. Rodríguez que consideraba as formas *lo, la* da *Crónica Troiana* como castellanismos que debía evitar "el que se precie de hablar con perfección la lengua gallega"². Con todo, o autor falaba máis adiante dun fenómeno denominado *antítesis* que definía como "una figura de dición que se comete, cuando se pone una letra por otra, v.g.: Pico-Sagro en lugar de Pico-Sacro; craro por claro; este, en vez de iste, cuya figura se emplea también muy comúnmente en gallego, cuando se une la preposición *por* y el adjetivo *todos* á los artículos"³.

Anos máis tarde Martínez Salazar, nun texto no que pretendía demostra-la orixe latina do artigo galego, entendía que "es cómodo, pero arbitrario el atribuir esas formas á sólo la influencia del caste-

¹ J. Pérez Ballesteros, *Cancionero popular gallego*, T. I, Akal, Madrid, 1979, 12, nota 1. Edición facsimilar do tomo VII de *El folk-lore español*.

² Manuel R. Rodríguez, "Apuntes gramaticales", en A. Martínez Salazar (ed.), *Crónica Troiana*, A Coruña, 1901, 19. Esta consideración podía ser debida a que nos exemplos existentes na obra que Rodríguez tomaba como base non era adoita a asimilación da consoante anterior: "deulle porlo elmo. Concertou todas *las* estorias".

³ *Ibidem*, 24.

llano, siendo como son las inmediatamente romanceadas del demostrativo latino *ille, illum, illum*, que en el transcurso del tiempo se han conservado, más ó menos alteradas, al abrigo de ciertas partículas y alternando á veces con las ya más simplificadas *o, a*⁴.

Na actualidade as dúas posturas extremas están representadas polas propostas normativas do ILG/RAG e da AGAL. No primeiro caso, considerando que "se trata dun rasgo morfolóxico (...), que ademais é xeral a todo o noso territorio", récoméndase a súa representación na escrita, aínda que tamén se admite a posibilidade de non marcarla, "despois de infinitivo, das formas verbais conxugadas rematadas en *-r* ou *-s*, dos pronomes enclíticos *nos, vos, lles* (...), de *ambos, entrambos* e *todos*, cos seus femininos, das preposicións *por* e *tras*, da conxunción copulativa (*e*) *mais* e do adverbio *u*"⁵.

A postura oposta á defendida polo ILG/RAG está recollida na crítica realizada pola AGAL ás normas das citadas institucións. A AGAL rexeita totalmente a representación gráfica do alomorfo por considerar, entre outras razóns, que é un feito de fala non xeral a todo o dominio galego e sometido a numerosas excepcións; por ser unha práctica nunca uniformemente utilizada pola tradición, descoñecida noutros sistemas lingüísticos e, ademais, nunca comparable coa do alomorfo do pronome átono de terceira persoa *-lo, -la*⁶.

Independientemente de todas estas consideracións hai, con respecto, á segunda forma do artigo, tres feitos incuestionables: a súa presenza maioritaria no galego falado, presenza que vai moito máis alá dos contextos nos que se recomenda o seu uso na escrita⁷; a súa lexitimidade histórica, é dicir, o seu desenvolvemento espontáneo e como consecuencia das leis fonéticas que regularon a formación do idioma galego, a salvo de calquera influencia allea; e, en terceiro lugar, a súa presenza constante ó longo da historia do galego escrito, dende a Idade Media ata a actualidade. Sobre este último aspecto aínda non se realizaron estudos exhaustivos⁸ e, xa que logo, non dispomos dunha

⁴ A. Martínez Salazar, *Antiguallas de Galicia. Apuntes acerca del origen é historia del artículo definido gallego-portugués*, Impr. de Ferrer, Coruña, 1907, p. 12.

⁵ Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega, *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Vigo, 1982, 54.

⁶ Associação Galega da Língua (AGAL), *Estudo crítico das normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*, Coruña, 1983, 84-86.

⁷ Cf. ó respecto o traballo de Rosario Álvarez Blanco, "O artigo en galego. Morfoloxía", *Verba*, 10 (1983), 169-182.

⁸ Unha pequena contribución ó estudio deste tema pode consultarse en M. José Fernández Jiménez, *Estudio histórico del artículo en gallego*, memoria de licenciatura (iné dita), Facultade de Filosofía e Letras, Universidade de Santiago, 1971.

cuantificación exacta das súas ocorrencias; o seu emprego dedúcese dunha simple lectura dos diferentes textos.

2. O alomorfo *lo* nos cancioneros medievais

Con fin de contribuírmos ó necesario estudio do emprego dos distintos alomorfos do artigo polo galego escrito de tódolos tempos, realizamos un baleirado das composicións dos cancioneros medievais á busca da representación gráfica do alomorfo *lo* e das regras do seu uso. O material que nos servirá de base para este traballo tirámolo das edicións das *Cantigas d'Amigo*⁹, das *Cantigas d'Amor*¹⁰ e das *Cantigas d'Escarnho e de Mal dizer*¹¹.

Despois da revisión da totalidade das composicións recollidas nestes volumes, e antes de pasar a unha análise polo miúdo de cada un dos contextos nos que aparecen as formas obxecto de estudio, hai dous factores xerais que cómpre salientar.

O alomorfo é sempre *lo*, coas súas flexións correspondentes. Agora ben, con respecto á consoante precedente hai dúas solucións posibles, correspondentes a dous estadios distintos, aínda que poden estar presentes nunha mesma obra, do proceso de consolidación da segunda forma: o seu mantemento -que remitiría a unha etapa máis primitiva do proceso de consolidación do alomorfo- ou a súa desaparición -etapa posterior na que a consoante do artigo asimilou a consoante precedente ó seu punto de articulación, producíndose despois unha simplificación dos dous fonemas iguais:

"*Mais los trovadores travar-vos-an*" (CEM, 274)¹² / "*Mai-lo bon tempo tornou*" (CEM, 313).

⁹ José J. Nunes, *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses*, Vol. II, Imprensa da Universidade, Coímbra, 1926. Edición facsimilar de Kraus Reprint Co, Nova York, 1971.

¹⁰ José J. Nunes, *Cantigas d'Amor dos trovadores galego-portugueses*, Centro do Livro Brasileiro, Lisboa, 1972.

¹¹ Manuel Rodrigues Lapa, *Cantigas d'Escarnho e de Mal dizer dos cancioneros medievais galego-portugueses*, Galaxia, Vigo, 1970².

¹² Co fin de evitarmos un exceso de notas, os exemplos irán seguidos dunhas abreviaturas referidas ás obras nas que aparecen e, despois dunha coma, o número correspondente á páxina na que se atopan. Nos textos tirados das *Cantigas de amigo*, despois da páxina, separado por un punto e coma, aparece o número identificador da cantiga. Esta excepción débese a que nunha mesma páxina pode haber varias composicións.

As abreviaturas correspondentes ás obras son CEM para as *Cantigas de escarnho e maldicer*, CAG para as *Cantigas de amigo*, e CAM para as *Cantigas de amor*, sempre segundo as edicións antes citadas.

"Con sabor de *tee-la* terra en paz" (CEM, 563) / "A sa terra foi *bever los* vinhos" (CEM, 49).

Un segundo factor salientable resulta da existencia de contextos nos que a presenza do alomorfo *lo* é a única rexistrada, sen que nunca nesas mesmas condicións apareza *o*, por exemplo tralas formas *des* e *tras*. Fronte a esta posibilidade está aqueloutra na que conviven as dúas formas nunhas mesmas condicións. Un bo exemplo deste último caso son os seguintes versos de Nuno Fernandes Torneol (CAG, 71;75):

"Levad', amigo, que *dormides as* manhaãs frias;
todalas aves do mundo d'amor dizian:

leda m'and'eu.

Levad', amigo, que *dormide'-las* frias manhaãs;
todalas aves do mundo d'amor cantavan:

leda m'and'eu".

Polo que respecta ó xeito de transcribi-la segunda forma do artigo utilízanse catro criterios principais para unila á palabra precedente:

a) por medio dun guión: "*Tra-la* porta" (CEM, 610). É o método máis común dos utilizados polos editores das obras.

b) por medio dunha apóstrofe: "*Poy'lo* seu ben" (CAM, 518).

c) combinando a apóstrofe co guión, tal e como acontece na cantiga antes citada de Fernandes Torneol.

d) sen guión nin apóstrofe. Utilízase este procedemento con *por*, *u* e *todos*. Con este último tamén pode aparece-la combinación guión e mais apóstrofe ou só o guión.

Coa preposición *so* o alomorfo vai separado da palabra precedente como se pode ver en "*pousarei so l'avelanal*" (CAG, 234-256).

No relativo ás regras de uso da segunda forma do artigo compróbase que esta aparece en catro contextos: a) tras palabras rematadas en *r*, b) tras palabras rematadas en *-s*, c) tras palabras rematadas en *b*, e d) tras palabras rematadas en vocal. Vexamos agora o seu comportamento con cada un destes grupos.

2.1. *Tras consoante -s*

2.1.1. *Tras*.

Esta preposición vai sempre seguida do alomorfo *lo*:

"Ca non á, *tra-lo* seu ben, al" (CAM, 141).

"Metedes-no-las *tra-las* paredes" (CEM, 258).

"*Tra-la* porta dun seu celeiro" (CEM, 610).

2.1.2. Des

Do mesmo xeito ca anterior, esta preposición, de ir seguida dun artigo, esixe sempre o alomorfo *lo*:

"E non sabemos, *dé-los* tempos d'ante" (CEM, 498).

"*De-la* sazon / que a eu vi" (CAM, 463).

"*De-lo* primeiro día que o vi" (CAG, 182;202).

2.1.3. Todos

Con respecto ó comportamento deste indefinido cando vai seguido dun artigo, a norma é a aparición da forma *lo*:

"E dar-vos-ei en ajuda *tódo*los de Val de Canhas" (CEM, 64).

"Fez-vos vencer / *toda'* las donas" (CAM, 452).

"A *toda-las* donas pesou / quando me viron sigo estar" (CAG, 169;187).

Tamén é posible, con todo, a ocorrencia neste mesmo contexto da forma común *o*:

"Ca *todos* os seus cantares eu sei" (CEM, 77).

Traducindo as distintas aparicións a datos estatísticos resulta que *todos* vai acompañado da segunda forma do artigo nun 95,83% dos casos, mentres que leva *o* no 4,16% das súas ocorrencias.

Hai que indicar tamén que cando despois do indefinido vai un pronome átono, este presenta unha forma idéntica á que aparece despois de formas verbais rematadas en *-r* ou *-s* ou doutros pronomes rematados en *-s*; é dicir, o alomorfo *lo*:

"E dereit'é que *todo-lo* façamos" (CEM, 263).

"A *toda-lo* el diria" (CAG, 178;196).

2.1.4. Pois

Vai acompañado de *lo*, tanto no seu valor temporal coma no consecutivo:

"Diss'el, *poi-lo* jantar foi dado" (CEM, 114).

"E, *poi-lo* ben non ey" (CAM, 196).

Nestes mesmos contextos tamén pode aparecer *o*, aínda que a súa presenza é minoritaria:

"*Poys* as mhas coytas" (CAM, 279).

"*Pois* o que eu quero vós queredes" (CAG, 355;391).

Á forma *o* correspóndelle o 22,85% das ocorrencias do sintagma POIS + ARTIGO, supondo a aparición de *lo* o 77,14% do total.

Neste mesmo contexto áchanse tamén exemplos da ocorrencia do alomorfo pronominal *lo*:

"*Poi-lo* vós amades" (CAG, 73;76).

"*E poi-lo* sobre min filhei" (CEM, 379).

2.1.5. *Mais*

A conxunción adversativa *mais* adoita ir acompañada da segunda forma do artigo:

"*May-lo* vosso bon parecer" (CAM, 316).

"*Mai-la* donzela que muit'á servida" (CAG, 173;191).

"*Mai-lo* bon tempo tornou" (CEM, 313).

A presenza do alomorfo *lo* non é, con todo, constante, pois tamén achamos exemplos onde se rexistra a concorrencia de *o*:

"*Mays o* gram sabor" (CAM, 84).

"*Mais o* que ll'eu sempre mais gradeci" (CAG, 375;428).

"*Mais os* dous" (CEM, 611).

Estatisticamente o alomorfo *lo* é maioritario, aínda que con moi escasa marxe, xa que lle corresponde o 55,88% do total, mentres que *o* aparece no 44,11% dos casos analizados. Por obras obsérvase que as *Cantigas de amigo* teñen preferencia por *lo* (75%), mingando o seu uso nas *Cantigas de amor* (81,53%), descenso que se fai moi notable nas *Cantigas de escarnio* (38,46%).

Non rexistramos ningún caso do adverbio *máis* seguido do artigo, aínda que si documentámo-la súa presenza co alomorfo *lo* do pronome:

"Sa morte *mais la* temera" (CEM, 564).

2.1.6. *Nome rematado en -s*

Non é un caso moi frecuente. Unicamente o temos rexistrado en dúas ocasións, despois de *donas*, que por tratarse do refrán da cantiga aparece repetido tres veces, e despois de *Deus*. Neste segundo caso non se produce a asimilación da consoante precedente:

"Ai, *dona',lo* meu amigo" (CAG, 125-126;138).

"E juro par *Deus lo* santo" (CEM, 14).

Despois de *Deus* e do demostrativo *estes* tamén achamos exemplos da concorrencia do alomorfo *lo* do pronome:

- "E *Deu-lo* pode mui ben guarecer" (CEM, 271).
"Ca *Deu-lo* sabe que é razon" (CEM, 377).
"Destes la vingue (...) e *deste'-la* vingue'el" (CEM, 502).

2.1.7. Pronome persoal rematado en -s

A segunda forma do artigo pode aparecer despois dun pronome persoal tónico ou átono. Neste segundo caso rexístrase o alomorfo tanto se o pronome vai posposto coma anteposto.

2.1.7.1. Pronome tónico

O pronome tónico, tanto na súa función de suxeito, coma na de termo de proposición pode ir seguido do alomorfo *lo* do artigo, como demostran os seguintes exemplos:

- "Preguntade *vó-lo* voss'amigo" (CAG, 143;157).
"Non se queixar / e leixar já a *vo-lo* tempo perder" (CAG, 176;195).
"Quen assi ouve *vó-lo* sermon" (CEM, 612).

Aparece tamén *o* neste mesmo contexto, estando as estatísticas de aparición de cada unha das formas ó 50%:

- "Sodes *vós a* melhor" (CAM, 241).

Nestas mesmas circunstancias, pronome tónico suxeito ou termo de preposición, tamén é posible a ocorrencia do alomorfo *lo* do pronome:

- "*Vó-lo* andades dizendo" (CAG, 175;194).

2.1.7.2. Pronome átono anteposto

O alomorfo *lo* concorre neste contexto cando se produce a intercalación, normalmente do suxeito, entre o pronome e o verbo:

- "Pois que *no-lo* Papa manda" (CEM, 130).
"Se *vo-lo* fustan estevesse mal" (CAG, 262;286).
"Que *no-las* gentes queiran consentir" (CEM, 478).

A presenza de *o* é tamén aquí posible, aínda que as súas ocorrencias son minoritarias a respecto da segunda forma; a esta correspóndelle o 66,6%, fronte á utilización de *o* que só se rexistra no 33,3% de casos:

- "Que *nos a* vida assi refeçou" (CEM, 518).
"De *lhis as* cantigas cantar" (CEM, 535).

2.1.7.3. Pronome átono posposto

Rexístrase a presenza do alomorfo *lo* tanto se o artigo determina un nome que realiza a función de suxeito, como se a súa función é a de complemento directo ou a de suxeito doutro infinitivo:

"*Quero-vo-la* mha fazenda mostrar" (CAM, 79).

"*Direi-vo-lo* mandado qual é" (CAG, 381;422).

"Madr', *enviou-vo-lo* meu amigo oje dizer" (CAG, 412;454).

"*Ficou-vo-la* pissa espida" (CEM, 349).

"Mais *quer-lhe-la* malada esnarigar" (CEM, 600).

A presenza de *o* ("E *direi-vos a* mia coita", CAG, 164;182) é moi minoritaria, só o 12,5% do total das ocorrencias, porcentaxe que diminúe ó 6,25 se eliminámo-los casos nos que hai unha reposición do editor.

2.1.8. Forma verbal rematada en -s

Á hora de analizármo-lo comportamento formal do artigo cando vai precedido dun verbo rematado en -s debemos facer unha distinción entre tres puntos.

a) O composto pola P³ dos perfectos fortes, tipo *quis* e *pos* (galego moderno *quixo* e *puxo*) e dos presentes con apócope da vocal final, tipo *pês* (galego moderno *pese*). Cando estas formas preceden o artigo este é sempre *o*:

"Sempre *quis o* meu mal" (CAM, 187).

"El *pôs os* seus olhos" (CAG, 38;37).

"Que vos non *pês o* que vos rogarey" (CAM, 456).

b) As formas verbais rematadas en -z (grafía que representa a unha africada predorsodental sonora) nunca van acompañadas do alomorfo *lo*:

"*Traz o* câncer no piso" (CEM, 594).

"*Assy faz o* voss'amor" (CAM, 276).

"*Fiz o* que m'el defendeu" (CAG, 58-60).

Entre unha maioría absoluta de ocorrencias de *o* nestes contextos unicamente achamos un caso de ocorrencia de *lo* ("e *di-lo* eleit" (CEM, 121), precisamente nunha composición onde aparece, nas mesmas circunstancias, dúas veces *o*: ("e *diz o* bispo").

c) No terceiro grupo inclúese o resto das formas do paradigma verbal rematadas en -s, incluíndo o participio plural, que adoitan ir acompañadas de *lo*:

- "Muito levade-lo caminh'errado" (CEM, 116).
 "Sempre digo que *ssode'la* millor do mundo" (CAM, 30).
 "Miraremo-las ondas" (CAG, 442;493).
 "Seran / *co Prado* los meus dias que perdi" (CAM, 379).

No contexto representado polo apartado c) tamén o artigo pode aparecer baixo a forma *o*, que supera en número de ocorrencias a *lo*. A porcentaxe do primeiro sitúase nun 43,10% das ocorrencias, fronte ó 56,89% do segundo¹³:

- "Non mi *dizedes o* que lhi farey" (CAM, 374).
 "Non lhi *dedes o* castelo" (CEM, 64).
 "Ora *vejamos o* que nos dirá" (CAG, 170;189).

Facendo un cómputo global dos tres grupos presentados, é dicir de tódolos casos nos que o artigo vai precedido dunha forma verbal rematada en -s, obtense unha porcentaxe dun 60% do total de ocorrencias para *o* e dun 40% para *lo*¹⁴.

2.2. *Tras -r*

2.2.1. *Por / per*

O uso do alomorfo *lo* é totalmente maioritario. Unicamente rexistramos un caso, que podemos considerar anecdótico pois correspóndelle o 0,53% do total de ocorrencias, en que este non se produce. Trátase dunha pastorela de Joam de Avoim que comeza "Cavalgava noutro dia / *per o* caminho francês" (CAG, 101;110).

A extensión do alomorfo *lo* neste contexto é tal que mesmo aparece cando a preposición non é relator da frase nominal, senón do verbo correspondente:

- "Se o fazen *polos* ventres mostrar" (CEM, 40).
 "*Polo* jogar a cantiga dizer" (CEM, 77).

É tamén moi común despois desta preposición a aparición do alomorfo *lo* do pronome persoal átono da P³:

- "Sobi nas torres *po lo* veer" (CAG, 128;140).
 "E, u foron *polo* vender" (CEM, 532).

¹³ Esta porcentaxe varía se non tomamos en consideración os casos en que o verbo e o artigo están en distinto verso, daquela ó alomorfo *lo* corresponderíalle o 47,16% das ocorrencias e a *o* o 52,83%. As razóns para eliminar estas formas do cómputo xeral son que nunca aparece nestes contextos unha segunda forma e que, agás dous casos nas CEM, nunca tampouco hai separación do verbo e máis do pronome a final de liña.

¹⁴ De non considerármolos casos nos que hai un cambio de verso, este último aumentaría ata un 43,47%, mentres aquel baixaría ata o 56,52%.

2.2.2. Forma verbal rematada en -r

Dentro do conxunto de tódolos sintagmas nos que un verbo vai seguido dun artigo cómpre establecer unha primeira división segundo o tempo verbal, pois non é o mesmo un futuro ca un infinitivo. Dentro deste último débese ter en conta a función desenvolvida pola frase nominal encabezada polo artigo, pois a porcentaxe de aparición do alomorfo *lo* varía segundo esta sexa suxeito ou complemento directo.

2.2.2.1. Futuro de subxuntivo

A porcentaxe de segundas formas é máis baixa (12%)¹⁵ ca no caso do infinitivo:

"Se lh'o bon Rere varré-la escudela" (CEM, 36).

"A quen vos pois vir la saia molhada" (CEM, 297).

Os exemplos que rexistramos de ocorrencias de *lo* neste contexto corresponden unicamente ás *Cantigas de escarnio*. No resto dos cancioneiros non achamos ningún exemplo de futuro de subxuntivo máis segunda forma.

2.2.2.2. Infinitivo

a) INF + FN (SUXEITO)

Aínda que dispomos dalgún exemplo no que aparece a segunda forma do artigo ("Non se pode *parti-lo* coraçon do meu amigo", CAG, 254;279), a súa presenza é moi minoritaria, soamente o 4,54%, sendo a norma o emprego do artigo *o*:

"Ca se quer ir o que mi gram ben quer" (CAG, 384;425).

"Mandou cozer o vil homen / meio rabo" (CEM, 3).

b) INF + FN (COMPLEMENTO DIRECTO)

A porcentaxe total de ocorrencias de *lo* cando determina unha frase nominal que funciona como complemento directo é dun 20,20%¹⁶, moi superior á obtida para os suxeitos, pero inferior ós casos presentados con anterioridade:

"Irei a lo mar *ve-lo* meu amigo" (CAG, 322;349).

"Con sabor de *tee-la* terra en paz" (CEM, 563).

"Quer'eu *leixa'lo* trobar" (CAM, 62).

¹⁵ De non cuantificármolos casos nos que hai cambio de liña esta aumentaría ata o 16,66%.

¹⁶ Esta porcentaxe aumenta en nove puntos (29,41%) se non tomamos en consideración os casos nos que o infinitivo e mailo artigo estean en versos diferentes.

Por obras obsérvase que as *Cantigas de amigo* son as que presentan un maior número de segundas formas (39%), seguíndoas as *Cantigas de amor* (31%) e colocándose en terceiro lugar as *Cantigas de escarnio*, cun 17,17%.

c) $INF_1 + FN$ (COMPLEMENTO DIRECTO DO INF_2) + INF_2

Nesta estrutura na que a frase nominal está anteposta ó infinitivo do que é complemento directo non achamos ningún caso de ocorrencia do alomorfo *lo*:

"Nen ll'ousar a coita que ei dizer" (CAG, 74;78).

"Por vos fazer a verdade saber" (CEM, 455).

Un terceiro caso de forma verbal rematada en *-r* non incluída nos grupos anteriores é a P^3 do presente de indicativo do verbo querer (*quer*) que nunca aparece acompañada do alomorfo *lo*.

Considerando globalmente tódolos casos nos que despois dunha forma verbal rematada en *-r* aparece un artigo, obtense que este está representado pola forma común *o* no 84,41% dos casos, mentres que *lo* aparece no 15,58 dos mesmos¹⁷.

2.3. *Tras -b*

2.3.1. **Sob* / **sub*¹⁸

O alomorfo é de uso case constante nas *Cantigas de amigo*, onde as súas ocorrencias supoñen o 90% do total:

"Pousarei *so* favelanal" (CAG, 234;256).

"Perdi-o *so lo* verde pinho" (CAG, 238;262).

Nas *Cantigas de amor* non rexistramos ningún caso de ocorrencia de *sob* / *sub* seguido de artigo, mentres que nas *Cantigas de escarnio* tódolos casos que se documentan van seguidos de *o*:

"Ergo *su o* bardon" (CEM, 230).

"Ja Peixoto *su o* leito jaz" (CEM, 545).

A porcentaxe de ocorrencias no conxunto das obras é do 73,91% para *lo* e do 26,08% para a forma *o*.

¹⁷ De non tomarmos en consideración os casos nos que o verbo e o artigo pertencen a dous versos diferentes, circunstancia na que, como acontecía coas formas verbais rematadas en *-s*, nunca aparece a segunda forma ("Non poss'estremar / o ben do mal" CAM, 101; "Que sei seguir / o trobar" CEM, 408), a porcentaxe de aparición de *o* diminuíría ata o 76,69%, namentres a correspondente a *lo* aumentaría ata o 23,30%.

¹⁸ Colocámo-lo asterisco porque se trata da reconstrución dun estadio da lingua medieval non documentado. Nos textos aparece sempre *so* / *su*, e tamén *u* e *sobe*.

2.3.2. *Ub

O alomorfo *lo* do artigo unicamente aparece con este adverbio cando ten valor local e está en enunciados interrogativos:

"E ulas provas que vos lhi daredes?" (CEM, 315).

Non aparece, con todo, cando se trata de enunciados afirmativos ou negativos ou cando *u* ten valor temporal:

"U os alacrães son" (CEM, 14).

"D'essa terra hu a mha senhor é" (CAM, 476.3).

2.4. Posición intervocálica

2.4.1. Sobre / sobe

Unicamente rexistramos un exemplo no que esta preposición aparece acompañada de *o* ("*Sobr' [o]* amor que vos ei", CEM, 585) que debe ser tomado con reservas, por tratarse dunha lectura do colector. Nos demais casos aparece sempre o alomorfo *lo*:

"*Sobre-la* terra de Ierusalen" (CEM, 472).

"*Sobre los* outros" (CAM, 466).

"Quand'eu sobi nas torres *sobe-lo* mar" (CAG, 127;140).

A aparición de *lo* con esta preposición é debida, segundo R. Lorenzo¹⁹, á presenza dun *-r* final no étimo latino (*super*), polo que igual conviña colocalo entre os casos nos que a segunda forma concorre despois dun *-r*.

2.4.2. Outros contextos intervocálicos

É moi común a súa ocorrencia cando o artigo vai precedido da preposición *a*, por exemplo en expresións fixadas como *a la fe*²⁰, onde se dá a circunstancia de que nunca aparece o alomorfo *o*, ou noutros contextos como:

"Irei, mia madre, *a la* fonte" (CAG, 378;417).

"Irei *a lo* mar" (CAG, 322;359).

¹⁹ R. Lorenzo, *Crónica Troiana*, Fundación Pedro Barrié de la Maza, A Coruña, 1985, 90. Nas mesmas circunstancias está *entre* (< *enter*), non documentada nas cantigas, pero si noutras obras do período medieval como a propia *Crónica Troiana*, pp. 90 e 128.

²⁰ No galego actual é posible recoñecer no adverbio *alomenos* a forma *lo* fosilizada en posición intervocálica.

Neste caso mesmo pode aparecer a contracción *al* como en "Eu al rio me vou banhar" (CAG, 142;156) e "non ven al maio" (CEM, 48).

Aparece tamén esta forma cando a palabra anterior é unha forma verbal rematada nunha vocal igual á que lle corresponde ó artigo:

"*Dizia la ben talhada*" (CAG, 212;235).

"*Dizia la fremosinha*" (CAG, 180;200).

"*Cantando ia la dona virgo*" (CAG, 351;386).

Un terceiro contexto no que se dá esta ocorrencia é aquel no que non hai unha preposición nin hai coincidencia de vocais:

"*Mandou lo adufe tanger*" (CAG, 440;490).

A aparición do alomorfo do artigo non está tampouco nestas circunstancias separada do comportamento do pronome, pois tamén é posible achar-lo alomorfo *lo* precedido dunha vocal:

"Des que *los* lavei / d'ouro *los* liei" (CAG, 376-377;416).

Nos textos consultados non achamos ningún exemplo de uso da segunda forma despois de consoante, fenómeno que si está documentado noutros textos como as *Cantigas de Santa María*:

"*Ssa razon / la meny*'... disse"²¹.

Os diversos autores que estudaron a lingua medieval dos cancioneiros ou da prosa historiográfica opinan que o emprego *lo* despois de vocal ou de consoante que non fose nin *-r* nin *-s* constitúe un caso claro de interferencia do castelán²². Cabe, así e todo, outra interpretación, a de considerala un arcaísmo derivado dun desexo de presentar un estadio de lingua menos evolucionado có existente no presente do escritor, hipótese que estaría avalada polo emprego doutras formas arcaicas como *irmana* ou *louçana*. Esta opinión é sustentada por Clarinda de Azevedo Maia, que no seu estudo sobre os documentos notariais da época medieval, considera que a presenza de *lo* en contextos intervocálicos e despois de consoante distinta de *-r*, *-s* ou *-b* non debe "interpretar-se como o resultado da penetração do castelano na Galiza", senón como representación dun estado máis antigo da lingua²³.

²¹ W. Mettman, *Cantigas de Santa María*, T. II, Xerais, Vigo, 1981, 603-604.

²² R. Lorenzo, *op. cit.*, 128.

²³ Clarinda de Azevedo Maia, *História do galego-português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XVI (Com referência à situação do galego moderno)*, INIC, Coímbra, 1986, 645.

A presenza do alomorfo do artigo nos contextos intervocálicos anteriormente sinalados pódese pór tamén en relación coa formación dun hiato que, en certa medida, debía ser rexeitado pola norma da época. A existencia de composicións onde concorren as dúas formas do artigo e o alomorfo *lo* aparece cando vai precedido de palabra rematada en vocal confirma en certa medida o dito:

"A ben talhada dizia" fronte a "*Dizia la ben talhada*" (CAG, 212;235).

3. Conclusión

TÁBOA RESUME DE PORCENTAXES (en %)

	O	LO
(1) TRAS	--	100
(2) DES	--	100
(3) TODOS	4,16	95,83
(4) POIS	22,85	77,14
(5) MAIS	44,11	55,88
(6) PRONOME PERSOAL	17,24	82,75
TÓNICO	50	50
ÁTONO ANTEP	33,3	66,6
ÁTONO POSP	12,5	87,5
(7) VERBO -S	60	40
(8) POR		100
(9) VERBO -R	84,41	15,58
FUTURO	88	12
INF + SUXEITO	94,45	4,54
INF + COMP. DIR.	79,79	20,20
INF ₁ + FN (CD INF ₂) + INF ₂	100	--
(10) SOB / SUB	26,08	73,91
(11) ¿UB?	--	100
(12) SOBRE	11,1	88,8

Do exposto con anterioridade tíranse tres conclusións principais:

1) A segunda forma, ou alomorfo *lo*, do artigo está en relación directa coa segunda forma do pronome. Así o demostra non só o feito de que este aparece sempre despois dunha forma verbal ou pronominal rematada en *-r* ou *-s*, senón tamén a circunstancia deste poder aparecer nos outros contextos nos que pode aparecer-lo artigo, como xa quedou debidamente exemplificado ó longo do traballo.

2) Segundo se desprende do cadro resume de porcentaxes, o alomorfo *lo* do artigo era de uso constante na época dos cancioneiros, aínda que os índices de aparición varían dependendo da palabra precedente. É maioritaria a súa presenza cando vai precedido dun pro-

nome, dun indefinido, dunna preposición ou dun adverbio. Se o seu antecesor é un verbo os niveis de emprego descenden ata converténdose en minoritarios, aínda que significativos.

3) Con respecto ó uso desta forma nos contextos hoxe recomendados pola normativa vixente, os marcados cos números 1, 3, 6, 7, 8, 9, 11, compróbase que o seu emprego na escrita estaba consolidado na época das cantigas, agás no caso das formas verbais onde se observan maiores reticencias ó seu uso. Unicamente a presenza do alomorfo coas formas *ambos*, *entrambos*²⁴ e coa conxunción copulativa *e mais* -da que non hai no corpus ningún exemplo- está sen documentar. Por outra banda, convén non esquecer que hai documentación abonda sobre o uso de *lo* coa conxunción adversativa *mais* e con *pois*, formas que, paradoxalmente, as normas do ILG/RAG consideran que non deben ir seguidas do alomorfo *-lo*.

²⁴ Nos textos manexados aparece *ambos* seguido dun artigo, pero que non pertence ó mesmo grupo entoacional có pronome: "Fazed'i *ambos* o que eu mandar" (CAG, 263;289).